

Szociológia- történet: a szociológia története

(Saád József: *Magyar
szociológiatörténet:
minek a története?*
c. dolgozatához)

Nagy Endre

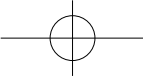
Miután nem vitatható, hogy a szociológia tudományát nem Magyarországon találták fel, arra a kérdésre: mikor kezdődött a szociológia története Magyarországon, csak akkor lehet választ adni, ha előzetesen tisztáztuk, hogy mikor kezdődött a szociológia egyáltalán. Ennek megválaszolásához viszont valahogy döntést kell hozni abban a kérdésben, hogy mi is a szociológia mint olyan. Ez utóbbi kérdés kapcsán nyugodtan egyetérthetünk abban, hogy ránk, szociológusokra is érvényes az, amit Kant a jogászokról mondott, miszerint a jogászok már kétezer éve nem tudnak egyetérteni abban, hogy mi a jog fogalma – mi viszont csak kevesebb mint kétszáz éve vitatkozunk ezen. De ugyanezt el lehet mondani a filozófiáról is, minthogy – egy másik, szemléletesen szkeptikus nézet szerint – „a filozófiának ezer feje van, és mindegyik mást kiabál”. Számba vehetnénk ezért a szociológia önreflexiós meghatározásait (hogy más tudományok szociológia-definícióit ne is említsük), de ezt dolgozatában Saád József – a markánsan elkülönülő néhány típus bemutatásával – lényegében elvégezte.

A magunk részéről ezért csak arra törekszünk, hogy az övétől néhány ponton eltérő véleményünket kifejtsük, illetve – mivel a szociológiatörténet tárgyáról kifejtett nézeteivel globálisan egyetértünk (még azt is mondhatnánk: jobban egyetértünk, mint ő maga; hogy miért, vélhetőleg ki fog derülni) – az övétől néhány ponton eltérő perspektívából megerősítsük.

Saad – miként tanulmányának címéből is látható – úgy exponálja a szociológiatörténet problémáját általában és a magyar szociológiatörténetét különösen, hogy az lényegében véve a tárgy mibenlétének s ezzel együtt a feldolgozás mikéntjének a problémája. Tárgyi szempontból a történet tárgya lehet a társadalmi gondolkodás, lehet a szociológiai gondolkodás, lehet a szociológiai elmélet (vagy társadalomtan) s végül a szociológia mint diszciplína. A feldolgozás szempontjából mindegyikhez hozzárendel egy „műfajt”: lehetséges a társadalmi gondolkodás esetén eszmetörténeti áttekintés, a társadalomtanok vagy szociológiai elméletek esetén történeti feldolgozás, a szociológia mint diszciplína esetén tudománytörténeti-tudományszociológiai feldolgozás. A választ a felmerülő problémákra – Lепенies nyomán – három identitás-dimenzió mentén keresi. Az egyik a kognitív identitás, amely tulajdonképpen a szociológia mint tudomány episztemológiai státusára vonatkozik (arra tehát, hogy mi a szociológia mint tudomány), a második a társas identitás, ami a szakma intézményesülésével kapcsolatos, s végül a történeti identitás, ez arra vonatkozik, hogy a szociológusi szakma mit vont be a saját elméleti előzményeibe.

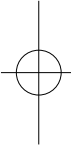
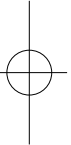
Álláspontunk szerint a döntő kérdés a kognitív identitás dimenziójában dől el, melyhez képest a társas identitás (vagyis az intézményesülés és professzionalizálódás) magának a szociológiának külsődleges oldala, míg a történeti identitás feloldódik a kognitív identitás-ban, vagy inkább a kognitív identitás nem más, mint maga a történet. A szociológia fogalma azonos a történetével. Ez kétségtelenül hegelianus eredetű gondolat. Hegel szerint a filozófia története nem más, mint a logikai kategóriák egymásutánjának (ahogy azt Hegel *A logika tudományában* felsorakoztatta) a kidolgozása. Minden filozófus egy meghatározott fogalom (például Descartes a mechanizmus, Spinoza a szubsztancia) álláspontján áll, melyet ő „fedezett fel”, ez benne és művében örök, a többi csak világnézet, és mint ilyen, mulandó. Egy ilyen ábrázolásnak azonban előfeltétele, hogy – posztmodern kifejezéssel – legyen egy metanarratíva, melynek keretében egy résztörténet, mint a filozófia története, elhelyezhető és igazolható. Lyotard és Rorty, s egyáltalán a posztmodernnek nyomán elfogadom, hogy ilyen metanarratíva csak akkor lehetséges, ha tételezünk egy abszolút észet, mint Hegel, és ráadásul az abszolút észet az emberi elme szintjén koncipiáljuk (mint ezt már Collingwood is kimutatta Hegel bírálatában, hogy Kierkegaard-t ne is említsük). Természetesen nem csak hegeli metanarratíva van és volt, hanem más is. A kommunizmus perspektívája (lásd Lukácsnál vagy Blochnál a „remény filozófiájában”) vagy Habermasnál a felvilágosodás projektuma hasonló metanarratívák. Ha pedig a metanarratívát elvetjük, akkor nem marad más hátra, mint a Weber-féle megismerő érdek, amely a történeti folyamatról ideáltipikus konstrukciót csinál. Egy történetről Weber szerint több, egyformán érvényes ideáltípust lehet szerkeszteni. Lehet egy ilyen konstrukció „eszmeimmanens” történeti, lehet tudásszociológiai, lehet tudományiszociológiai: tulajdonképpen ezek azok a „műfajok”, melyeket Saád az egyes tárgyakhoz hozzárendelt. A magam részéről – egyébként Lucien Goldmann nyomán építkezve – egy olyan tipológiát preferálok, mely a „műfajokat” a vizsgálandó tárgy, a szövegtől való perspektíva távolsága alapján adja meg. Így megkülönböztethetünk: „kompilatív” (azaz a szerzőket és műveiket kronológiai sorrendbe állító, utóbbiakat kivonatoló műfaj; például Finkey Ferencnek van egy könyve a magyar jogbölcsélet történetéről, amely így épül fel), filológiai-hermeneutikai (amely egy szöveg belső logikai struktúráját igyekszik feltárni; például Weber elemzése Franklin Benjámín fiához írt „intelmeiről” vagy ideáltipikus konstrukciói vallásszociológiájában az egyes vallásokról), tudományimmanens (amikor a szöveg tartalmát a kijelentéseinek igazsága szempontjából vizsgálják; ilyen például Marx *Értéktöbbletelméletek* című munkája, vagy R. K. Merton kritikája a weberi bürokrácia-fogalomról), alkotáslélektani (ilyen részek vannak pl. Sartre Flaubert-könyvében), tudományiszociológiai (a tudósközösség vizsgálata; ilyesmiről beszél Kuhn, amikor azt boncolgatja, hogy kik alkotnak egy tudományos közösséget, de lényegében itt helyezkedik el a professzionalizálódás és intézményesülés is), tudásszociológiai (a Mannheim-féle „léthez kötöttség” vizsgálata) s végül ideológiakritikai (amikor a tudós általános vagy politikai világnézetének vizsgálata áll az interpretátor érdeklődésének centrumában) perspektívát.

Ezek a perspektívák természetesen egy művön belül is keveredhetnek egymással, de nyilvánvalóan egy perspektíva is dominálhat, s az ábrázolás, mint fentebb említettük, mindig függvény az interpretátor megismerési érdekétől, egy „műfajon” belül is több, egyformán releváns képet szerkeszthet. Csak példaként említjük itt meg Scott Lash szociológiatörténeti exkurzusát a posztmodernizmus szociológiájáról írott könyvében, ahol is a szociológia keletkezését (amelyet ő amerikai behatásra, Parsons nyomán a századelőre lokalizál) a századelő művészeti modernjének megjelenésével úgy hozza kapcsolatba, ahogyan Panowsky a gótikát a skolasztikával: az antifundacionalista beállítódás tudniillik megfelel a festészet nonfigurativitásának mint a realitás megragadásról való lemondásnak (Lash 1989: 10–11). Itt természetesen mindenféle bonyolult kérdések vetődnek fel (például az a „plusz”, amit az értelmező a szövegben – alkotójának vélt értelmén túl – feltár, vagyis a szöveg nyitottsága), de amit a most folyó vitával összefüggésben hangsúlyozni szeretnék, az az, hogy bizonyos

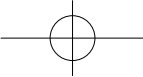
perspektíváknak megvannak a korlátaik. A professzionalizáció és intézményesülés perspektívájában például nem jelenik meg egy tudomány születése. Ebben a perspektívában azt kellene például állítani, hogy – némileg karikírozva – Kopernikusz nem volt asztronómus, mert még nem voltak a modern értelemben vett akadémiai csillagászattani intézetek és tanszékek. De hogy egy témánkba vágó példát említsek: Eötvös nagy művében a bevezetéshez és az első fejezethez írott jegyzetekben egy pozitivista tudományelmélet tézisei vannak lefektetve. (Ezek a tézisek több ponton érintkeznek John Stuart Mill 1842-ben megjelent, *Az induktív és deduktív logika rendszere* című művének ötödik könyvében a morális tudományok logikájáról elmondottakkal.) Eötvös könyvében törvényeket állít fel (többek között például a haladás törvényeit) a Comte–Spencer–Mill-féle törvényorientált pozitivista szociológia szellemében. S akkor most mondjuk azt, hogy Eötvös műve nem tartozik a szociológia történetéhez, mert nem volt szociológiai intézet és tanszék?

Emez egy szempont egyoldalú kiemelésével, úgy tűnik számomra, abszurd következtetésekhez jutunk, ami viszont egyáltalán nem jelenti azt, hogy a professzionalizáció és intézményesülés vizsgálata nem hasznos és értelmes kutatói tevékenység. Hogy miért volt olyan ellenállás a szociológiával szemben, mondjuk, Németországban (amivel például Lukács sokat foglalkozik *Az ész trónfosztásában*) vagy a századelőn és különösen a két világháború között Magyarországon, ez izgalmas kultur-, politika- s egyéb történeti kérdés, de nem alterálja azt például, hogy Erdei, Horváth Barna, Hajnal István, Molnár Antal (lásd 1922-ban megjelent *Zeneszociológiáját*) szociológiaelméleti vagy társadalomtani (Dékány István) műveket írtak. A tudományszociológiai megközelítés magának a tudománynak a története szempontjából csak szubszidiárius jelentőségű.

Mármost a tudományszociológiai megközelítés Némedi Dénesnél látenszen és részben (a másik részére még visszatérek), Tamás Pálnál teljes egészében összefonódik azzal, hogy a szociológiát empirikus, matematikai statisztikával operáló részére szűkítik. Így mindazok, akik nem ilyen metodológiával dolgoztak, csak a tudomány „prototudományos” korszakához, „prehistorikumához” tartozhatnak. Ez a felfogás zárja ki, hogy szociológiatörténeti vagy szociológiai elméleti/társadalomtani történetet lehessen írni a magyar szociológia 1945, pontosabban 1960 előtti történetéről. Ezt a felfogást (mely szorosan véve még Max Weber vallásszociológiáját is kizárna az egyetemes szociológiatörténetből, mert nem alkalmazott, mondjuk, faktoranalízist) a magam részéről episztemológiai megfontolások alapján semmiképpen sem tudom osztani. Hanem azokhoz az episztemológiai felfogásokhoz csatlakozom, amelyek azt állítják, hogy teoretikus keret nélkül a tények nem azonosíthatóak, tehát úgy gondolom – miként ezt a Parsons idézte Henderson fogalmazta –, „egy tény tapasztalati kijelentés egy fogalmi séma értelmében” (Parsons 1977: 27). Nem kívánom itt felsorakoztatni azokat az episztemológiai felfogásokat, melyek kategorikusan elvetik azt a nézetet, melyet a múlt század olyan nagy pozitivistái, mint John Stuart Mill és sokan mások vallottak, hogy tudniillik a tudományos kutatás mindig az empiriából indul, aztán az általánoshoz, a törvényhez jut el. Úgy gondolom, hogy Husserl és Merleau-Ponty (meg, persze, sokan mások, lásd lejjebb) után egyszerűen tarthatatlan az a nézet, hogy a tudás az érzetadatokkal kezdődne. Nem akarok viccelődni, de ezt még Lenin is tudta, mikor arról beszélt a *Filozófiai füzetekben*, hogy a legalacsonyabb szintű általánosításban is van egy darab fantázia. Ez egy erős tézis, és konkrétan azt jelenti: tagadjuk, hogy például empirikusan el lehetne dönteni, miszerint a szociológiának a, mondjuk, Comte–Spencer–Mill, Durkheim, Weber, Simmel, Lazarsfeld stb., stb. által adott önmeghatározása közül melyik a „helyes”. Ezzel az állítással viszont semmiképpen sem akarjuk tagadni, hogy az empirikus kutatás – szeretném hangsúlyozni ezt a szót – *közreműködhet* valamely teoretikus állítás megerősítésében vagy megcáfolásában.

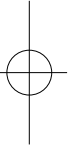
Ez még a kémiai laboratóriumi kísérlet esetén is így van. Polányi Mihály pedig – aki évtizedekig kísérletezett laboratóriumokban – arra hívja fel a figyelmét azoknak, akik a termé-

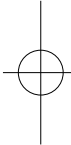
szettudományokhoz „botfűlűek”, hogy egyetlen kísérleti eredmény sem beszél „magától”, a kísérleti eredményeket mindig értelmezni kell, s maga ez az értelmezési folyamat nem foglalható szabályokba, nem igazolható empirikusan, hanem a kutató felelős személyes döntését igényli (Polányi 1964: 28–31). A tudományos kijelentések elfogadása nem verifikációjuk sikerétől vagy falszifikációjuk sikertelenségétől, hanem „plauzibilitásuktól” függ, amit a tudományos közösségnek a valóságról elfogadott nem-explicit víziója határoz meg. Ismét csak Polányi Mihály mutat rá: a mágikus és tudományos jelenségmagyarázat közötti különbség lényegében a két világszemlélet mint a világról való vízió különbségén múlik. Ha például a primitívek (hivatkozik Polányi Magyar László és Lévy-Bruhl megfigyeléseire – lásd Polányi 1994: 79) azt tartják, hogy ha egy oroszlán felfal egy embert, akkor a mögött egy másik ember gonosz szándéka rejlik, akkor őket semmilyen ténnyel az ellenkezőjéről meggyőzni nem lehet, mert minden ellentmondó tény meg tudnak magyarázni mágikus természetvíziójuk keretei között.

A történelem előtti századok jó részében az események döbbenetesen igazolták a mágiában és a boszorkányságban megtestesülő elméleteket azok szemében, akik hittek a mágiában és a boszorkányságban. Lecky helyesen mutatta ki, hogy a boszorkányságban való hitet a 16. és 17. században a realitását alátámasztó bizonyítékok hatalmas és gyorsan növekvő tömegével szemben sikerült lerombolni. Akik tagadták a boszorkányok létezését, egyáltalán nem próbálták megmagyarázni ezeket a bizonyítékokat, hanem amellet érveltek, hogy figyelmen kívül kell hagyni őket (Polányi 1994: 287).

Minden a víziótól mint „framework”-től függ.

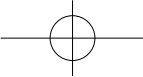

De ez a tényállás magán a tudományon belül is megjelenik. Ez fogalmazódott meg a Kuhn-féle paradigmaelméletben. Kuhn – aki, mint maga megjegyzi, tanult Polányi hallgatólagostudás-elméletétől – a paradigmákat összemérhetetleneknek tartja, vagyis a különböző paradigmák közötti különbséget olyanak tekinti, mint a mágikus és tudományos világ-vízió közti különbséget. Innen egyenes út vezetett a Feyerabend-féle episztemológiai anarchizmushoz, majd a posztmodern tudományelmülethez, mely minden univerzalitást tagad. Ezzel szemben Polányi, aki Kuhn törekvését a magáéval rokonnak tekintette, a vele 1963-ban folytatott vitában azt fejtette ki, hogy a paradigmák nem összemérhetetlenek (ellentétben a mágikus és tudományos „paradigma” esetével). Szerinte a modern tudomány premisszái körülbelül háromszáz éve alakultak ki, nagyjából Kopernikusszal és Galileivel, s azóta a nagy felfedezések csak módosították, de nem helyezték hatályon kívül azokat. Sőt, tulajdonképpen minden egyes új felfedezés árnyalatnyit módosít a premisszákon, miként a piaci árat módosítja minden egyes individuális vétel és eladás. Newton, a kvantummechanika s a relativitáselmélet csak hullámhegyei ennek a folyton zajló áramlásnak.

Keplertől Laplace-ig és Laplace-tól Einsteinig a tudományos érték minden változásának megfelelt a tudományos módszer valamilyen változása, amit megváltozott eljárási maximákkal lehet kifejezni. A múltban a tudományos viták és káoszok eredményeként került sor az ilyen új maximák beiktatására. Ezekből áll az a tudományos hagyomány, amelyet végső soron a mi kötelességünk saját vitatott problémáink összefüggésében értelmezni (Polányi 1994: 291).

Ennek fényében a mi, mostani vitánk arról, hogy volt-e s miként magyar szociológiatörténet, nem más, mint saját történeti hagyományaink kutatása. Azt, hogy mi a szociológia definíciója, nem lehet logikai-rationális úton, önmagában véve megmondani, mert már annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy mi a tudomány, sem lehetséges a tudományra vonatkozó különböző felfogások – történetiek és aktuálisak – számbavétele nélkül. Azt, hogy mi a szociológia, következésképpen, csak úgy lehet megközelíteni, ha számba vesszük, hogy mit mondtak előttünk az erről gondolkodók. Itt persze, szembe kell néznünk a sokféleség nehéz-

ségével, többek között azzal is, hogy a szociológiával foglalkozók kétségbe vonják, szociológia-e egyáltalán az, amit a másikkal művel. S ez, természetesen, nemcsak explicit módon történik. Simmel például elveti azt a felfogást, amely szerint a szociológia valamilyen, a már létező társadalomtudományokat valamiképpen szintetizáló tudomány lehetne (erre találja ki az ő „formális szociológiáját”). Ha ezt a nézetet így elfogadnánk, akkor nemcsak, mondjuk, Pulszky Ágostot kellene kiiktatni a szociológiából, aki szerint a szociológia négy tudományból áll (közgazdaságtan, moráltudomány, politikatudomány, állam- és jogbölcselet), hanem Mannheimet is, aki szerint a szociológia egyik része a szintetizáló vagy kultúrszociológia, amely más tudományok eredményeit ötvözi. Erre természettudomány-történeti analógiát is lehetne mondani. Kopernikusz biztosan elvetette volna Kepler elliptikus bolygópályáit, vagy ma a fizikusok elvetik azt az asztronómiát, melyet Kepler művelt, Einstein pedig nem akarta elfogadni a Heisenberg-féle határozatlansági relációt, ennek dacára azonban ők még mind elismertek, mint az égi mechanika és fizika tudományának nagy felfedezői. Vagyis, mindannyian tudósoknak tartjuk őket, mert elismerték a tudomány nagymértékben hallgatólagos premisszáit, noha bizonyos kérdésekben gyökeresen szemben álltak egymással.

Egy ésszerű tudományfelfogásnak magában kell foglalnia az egymással szemben álló tudományos nézeteket, s meg kell engednie a tudósok alaphiteinek és alapértékeinek a változását. Egy személyt tudósnak – akár nagy tudósnak is – elismerni annyit jelent csupán, hogy elismerjük: kompetens a tudományban, ami nem zárja ki, hogy sok tekintetben tévedett vagy téved (Polányi 1994: 281).

Ami mármost a szociológiát illeti, van neki egy specialitása, amit úgy fejezhetnénk ki, hogy a szociológiának – a filozófiáról szóló, fentebb említett pesszimiztikus mondástól eltérően – igazában véve nem ezer, hanem tulajdonképpen két nagy feje van, s ezek kiabálnak egymásra kígyót-békát. Az egyik fej a teoretikus, a másik az empirikus. Az empirikusok felfogását mint pozitivistá posztulátumokat jól foglalja össze Jeffrey Alexander:

1. posztulátum: radikálisan el kell szakítani az empirikus megfigyeléseket a nem-empirikus kijelentésektől; az elmélet az empirikustól az általános felé vezető konstruálás (Homans tézise);

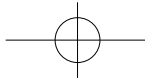
2. posztulátum: minthogy a szociológia empirikus tudomány, „az empirikus lesz a végső döntőbíró az elméleti vitákban” (Catton tézise); azaz: az általánosabb intellektuális témáknak, amelyeket az empiristák „filozófiaiaknak” vagy „metafizikaiaknak” neveznek, nincs alapvető jelentőségük egy empiriára orientálódott tudomány gyakorlatára nézve;

3. posztulátum: a nem-empirikus referenciának a kiküszöbölése a természettudományok ismertetőjegye, s így az igazi szociológiának fel kell vennie a természettudományos öntudatot;

4. posztulátum: elméleti kérdéseket csak empirikus megfigyelésekkel kapcsolatosan lehet tárgyalni (aminek az a következménye, hogy teoretikus totalitásokat empirikusabb részekre redukálnak).

Ez utóbbi tézis következménye az is, hogy a tudomány haladását metodológiai innovációnak fogják fel (mellesleg erre jó példát nyújtott Róbert Péter és Moksony Ferenc hozzászólása a *Replika* vitájában), mivel a tudományt érintő kihívásokat „obszervacionálisnak” fogják fel. Innen az általános törekvés a megfigyelési kijelentések tiszta formájának elérésére. Mivel pedig a matematika nyelvéről úgy tűnik, mintha megszabadította volna magát minden nem-empirikus befolyástól és tartalomtól, a tudományos diskurzus preferált nyelvévé válik. Ilyenformán mindenütt azt látjuk, hogy a pozitivistá álláspont összefonódik a kvantifikáló empirikus elemzések melletti érveléssel (Alexander 1982: 5–9).

Ha mármost ez a pozitivistá empirizmus saját keletkezéstörténetére vonatkozó kérdést tesz fel magának, mint Lazarsfeld, nyilvánvaló, hogy azt a társadalmi kvantifikáció, a társadalomstatistika kialakulásának környékére fogja helyezni. Így lesznek a szociológia alapítói Quetelet és Le Play. Minthogy azonban ebben a felfogásban a tudományos haladás li-

neáris és kumulatív, mint a természettudományban, minden új lépés, mely metodológiai tökéletesedést jelent, pusztán tudománytörténeti nem-jelenvaló eseménnyé teszi a múlt eredményeit. Olyan, mint a technikatörténet: a léghajó pusztán történeti érdekességgé változott a légsavarral működő repülő feltalálása után. Kultúrtörténeti érdekesség, de mint túlhaladott, irreleváns, nem foglalkoztatja a mai konstruktőröket.

Azon kiváló kollégáink, akik Saád József dolgozatában meg vannak idézve mint olyanok, akik a magyar szociológia történetét (esetleg az egyetemest is, mint Tamás Pál) lényegileg a második világháború után keletkeztetik (ami, persze, a szociológia szempontjából nálunk csak a hatvanas éveket jelenti), s azt, ami előtte történt, azt a tudomány „prehistorikumához” (Némedi Dénes), intézményesülés előtti múltjához (Kulcsár Kálmán), egyfajta „prototudományhoz” (Tamás Pál) sorolják, nyíltan vagy hallgatólágoosan, sőt olykor hallgatólágoosan önmaguk ellenében, elfogadják a pozitivisták empirizmus Alexander felsorolta négy tézisének.

Az ilyen felfogásokkal szemben viszont Alexander arra mutat rá:

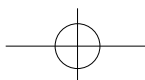
az újabb intellektuális történelem egyik legnagyobb ironiája rejlik abban, hogy miközben a társadalomtudományok továbbmentek az empirikus megfontolásoknak a metafizikaiaktól való elszakítása, a megfigyelési problémáknak a „filozófiaiaktól” való végérvényes szétválasztása, a filozófiának tényre való redukálása irányában, egy hatalmas mozgalom fejlődött ki a filozófia és a természettudomány történetében, amely egyre növekvő mértékben vált érzékennyé a tudományos munka nem-empirikus, „általánosított” aspektusainak önálló befolyására (Alexander 1982: 19).

Ennek a mozgalomnak iniciátoraiként Alexander Polányit és A. Koyré-t nevezi meg, s poszt-pozitivisták irányzatnak nevezi, eltérően a neokantiánus antipozitivistáktól, amely a humán- és természettudományok radikális szétválasztásának tézisének állította fel. Ezt az antipozitivistáktól Alexander elveti, éppen azért, mert az új, poszt-pozitivisták irányzat döntő felfedezése az, hogy a természettudományok sem olyan objektívek, ahogyan azt még Weber is hitte. Fentebb ezt láttuk már Polányit idézve. Alexander a következő pontokban foglalja össze tézisszerűen a poszt-pozitivistáktól (hivatkozva különböző szerzőkre): 1. minden tudományos adat elmélettel van átítatva; 2. empirikus elkötelezettségek nemcsak experimentális bizonyítékokra vannak alapítva; 3. az általános teoretikus munkálkodás normális körülmények között inkább dogmatikus és horizontális, mint szkeptikus és vertikális (ez azt jelenti, hogy nem falszifikáción keresztül fejlődik az elmélet, hanem reziduális kategóriák, kiegészítő hipotézisek, cirkularitások – ahogy Polányi nevezi az ilyen műveletet – bevezetésével); 4. fundamentális elmozdulások csak akkor következnek be a tudományos vélekedésben, amikor az empirikus változások egybeesnek elérhető alternatív teoretikus elkötelezettségekkel.

Ennek értelmében Alexander szerkeszt egy sémát, a szociológia tudományos kontinuumának sémáját, melynek egyik vége a metafizikai környezet (elméletek), a másik pedig az empirikus (tények). A két vég között a következő komponenseket jelöli ki: általános preszuppozíciók, modellek, fogalmak, definíciók, osztályozások, törvények, komplex és egyszerű állítások, metodológiai állásfoglalások, megfigyelések. Az egyes komponensek magukon belül tovább modifikálhatók (például általános preszuppozíciókon belül: ideológiai orientációk). A kontinuum azért áll fenn, mert a komponensek átnyúlnak egymásba, s csak analitikusan lehet őket elkülöníteni.

Még a legmetafizikusabb társadalomelméletet is – mely expliciten csak a legáltalánosabb sajátosságokra koncentrál, és azokat dolgozza ki – befolyásolják modellek, kijelentések és empirikus korrelációk implicit, nem kifejtett fogalmai. Hasonlóképpen: a legöntudatosabban semleges és precíz tudományos eljárás számára is csak egy explicit gyűjtőpontot jelentenek az „empirikus megfigyelések” (Alexander 1982: 4).

A modellek stb. impliciten fejtik ki hatásukat az empirikus kijelentésekre.

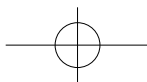

Egy ilyen posztpozitivistai tudományelméleti alapon egészen másként vetődik fel a szociológiatörténet problémája, mint ahogyan az a pozitívizmus alapján exponálva volt és van. Ekkor ugyanis nem lehet a szociológia kezdetét azon az alapon meghatározni, hogy csak az empirikus oldal veendő tekintetbe. Nos, elébe vágva alábbi fejtegetéseinknek, s elfogadva, amit főntebb Polányitól idéztünk, úgy gondoljuk, miként Polányi a modern tudomány kezdetét mintegy háromszáz évvel ezelőttre tette, úgy tehetjük mi a szociológia kezdetét nagyjából a múlt század elejére, Comte nevével azonosítva. Ebben az esetben Comte meg Durkheim és Parsons vagy Habermas és Bourdieu között olyan viszony van, mint fentebb vett példánkban Newton, Rutherford, Einstein és Heisenberg között. Tehát: nevezett szociológusok mint a szociológiaelmélet premisszáinak nagy módosítói, a szociológia egységes tudományának részeit alkotják egy időbeli fejlődési sorban. Ez akkor is így van, ha például Parsons a maga kritikai kérdésével a *The Structure of Social Action*ban („Ki olvassa ma Spencert?”) a szociológia kezdetét csak Durkheimben, Weberben és Paretóban volt hajlandó lokalizálni (Parsons 1977: 22), tökéletesen figyelmen kívül hagyva, hogy Durkheim hány-szor hivatkozik Comte-ra, s akárhányszor is, ennek nyomán az amerikai szociológia elméleti előzményeit nem hajlandó korábbra visszavezetni.

Kérdés persze: szociológia volt-e, amit Comte vagy Spencer művelt? Láttuk, hogy Parsons szerint nem; s mivel az ötvenes-hatvanas évek parsonsiánusok vagy – ami ebből a szempontból egyre megy – antiparsonsiánusok voltak, az amerikai szociológiából kitörldött az a tudat, hogy Weber és Durkheim előtt is volt szociológia. Marx, persze, kivétel volt a társadalomkritikai irányzatnak köszönhetően. De fellépett itt egy koincidencia. A neopozitivistai empirizmus a szociológiában egyre inkább tért nyert azzal párhuzamosan, ahogyan a matematikai statisztika módszerei fejlődtek. Ennek eredményeként létrejött egy olyan szociológiatörténeti koncepció Lazarsfeldnél, amely ugyanarra az eredményre jutott, mint az elméleti szociológiai koncepció Parsonsszal: megtagadta pozitivistai elméleti gyökeireit. Lazarsfeldnél a szociológia nem Comte-tal, hanem a „Polizeiwissenschaft” és a kamerálisztika közgazdasági statisztikáival kezdődött, s első igazi képviselői, alapítói az empirista statisztikus Le Play és Quetelet voltak, nem pedig – mint Raymond Aronnál – Montesquieu és Comte. Ezt itt azért is említjük, mert ennek az irányzatnak az első teoretikusa Lorenz von Stein volt, akitől a „társadalomtanos” irányzat származik, melyet nálunk például Concha Győző követett. Ezt az irányzatot Saád József is említi, s arra látszik hajlani, hogy ez az elméleti irányzat is tartozék bele a szociológia elméletitörténetébe.

Azok viszont, akik a szociológia fogalmát nem szűkítik az empirikus szociológiára, továbbá nem osztják azt a Parsons nyomán Amerikában elterjedt nézetet, hogy Durkheim stb., tehát a századelő előtt nem volt szociológia (mint például a Saád által idézett Giddens, aki ezt a felfogást mítosznak bélyegzi), a szociológia kezdeteit ott keresik, ahol Raymond Aron, aki világosan és köntörfalazás nélkül exponálja az elméleti előkérdést: „Mely időpontban keletkezett a szociológia? Mely szerzők érdemlik meg, hogy a szociológia őseinek vagy alapítóinak tartsuk őket? Utóbbinak mely definícióját fogadjuk el?” (Aron 1967: 15). A fölött kérdésekre a következő választ adja:

Egy olyan definíciót fogadtam el, amelyről elismerem, hogy elég tág, de anélkül, hogy önkényesnek hinném. A szociológia olyan vizsgálódás, amely a szociálisnak mint olyannak a tanulmányozása akar lenni, akár az interperszonális viszonyok elemi szintjén, akár a nagy összességek, osztályok, nemzetek, civilizációk vagy, hogy a most szokásos kifejezést vegyük, globális társadalmak makroszkopikus szintjén. Ez a meghatározás azt is lehetővé teszi, hogy megértsük, miért is oly kínosan nehéz szociológiatörténetet írni, tudni, hogy hol kezdődött, és hol végződik. Számos módon lehet megragadni akár a tudományos intenciót, akár a szociális objektumot. Igényli-e a szociológia egyszerre ezt az intenciót és objektumot, vagy ezen két ismérv egyikével vagy másikával kezd létezni? (Aron 1967: 15–16).

Az utóbbi kérdés azért bonyolítja a dolgot, mert a tudományosság intencióját tekintve Arisztotelész vetekedik Montesquieu-vel és Comte-tal, míg a szociálisnak mint olyannak a megcélzásával Montesquieu inkább számít alapítónak, mint Comte. Bonyolítja a képet az is, hogy Paul Lazarsfeld a közigazgatási statisztikában keresi a modern empirikus szociológia előzményeit. Mindeme exponált nehézségek mellett Raymond Aron olyan döntést hoz, melynek fényében mégis Comte számít alapítónak és Montesquieu előfutárnak. A comte-i szociológia tehát a kezdet, és ezt Aron a következőképpen jellemzi:

A XIX. századi szociológia az embereknek önmagukról való reflexiójának egy olyan pillanatát jeleníti meg, amikor a szociálisat mint olyat tematizálták a maga többértelmű (équivoque) jellegével, hol az individuumok közti elemi viszonyok, hol a globális entitás értelmében. A szociológia ugyanakkor kifejez egy nem radikálisan új, de radikalitása révén eredeti szándékot, egy tulajdonképpeni tudományos megismerést, a természettudományok mintájára, ugyanazzal a céllal: a tudományos megismerésnek nyújtania kell az emberek számára az uralmat társadalmuk vagy történelmük felett ugyanúgy, ahogyan a fizika és a kémia a természet feletti uralmat szolgáltatták (Aron 1967: 16–17).

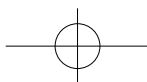
Ez körülbelül megfelel a Comte–Spencer–Mill-féle 19. századi szociológia paradigmájának. De felmerül a kérdés: „Tudományosnak lenni: nem kell-e, hogy ez a megismerés felhagyjon a történet-szociológia nagy elméleteinek szintetizáló és globalizáló ambícióival?” (Aron 1967: 17). S e ponton belép a társadalomfilozófia és szociológia elhatárolásának problémája. A problémát Aron figyelemre méltó módon oldja meg vagy hárítja el, ekként:

Ahelyett, hogy minden pillanatban feltettem volna magamnak a kérdést, hogy mi releváns abból, amit joggal keresztelünk szociológiának, arra törekedtem, hogy a szociológusok gondolkodásának lényegét megragadjam anélkül, hogy elfelejtettem volna, mit tekintünk a szociológia specifikus intenciójának, anélkül, hogy azt is elfelejtettem volna, hogy a múlt században ez az intenció elválaszthatatlan volt filozófiai koncepcióktól és egy politikai eszményképtől. Egyébként talán nem történik ez másként korunk szociológusainál sem, mihelyt a makroszociológia területére kalandoznak, mihelyt a társadalom globális interpretációját vázolják fel (Aron 1967: 17).

Végül is az előadottak alapján Aron a szociológia megalapítójának Comte-ot tekinti, Montesquieu-t pedig előfutárnak. Utóbbi azzal igazolja, hogy *A törvények szelleme* a gazdaság és társadalom állammal való viszonyában nem ad primátust az előbbieknél, kategóriái a klasszikus politikai filozófiáéi, nem ismeri fel a társadalmi haladást, noha „a klasszikus politikai gondolkodást újraértelmezi a társadalom globális koncepciójában, és megkísérli szociologikusan megmagyarázni a kollektivitások valamennyi aspektusát” (Aron 1967: 66).

Az elmondottak értelmében immár a magyar szociológiatörténet tárgya elvileg kijelölhető, s kezdete meghatározható. A magyar szociológiatörténet tárgyát képezik mindazok a társadalomelméletek, amelyekben tetten érhető a modern pozitivizmus hatása (a Comte–Spencer–Mill-féle paradigma), majd a marxizmusé és – természetesen később – azoké, akiket az egyetemes szociológiatörténethez sorolhatunk az Alexander-féle szociológiai kontinuum értelmében. Ugyanez vonatkozik a szakszociológiákra is (különösen a jog- és gazdaságszociológiára, valamint a társadalomnépra, mint például a Beöthy Leóé vagy Somló Bódogé). Külön vizsgálendő a társadalomtanos irányzat, melyben most nem foglalunk állást. Ide tartoznak azok az empirikus munkák is, amelyekben a modern szociológia preszuppozíciói, modelljei, fogalmai stb. akár impliciten jelen vannak (ezek hiánya miatt valószínűleg nem része a történetnek az agrárius falumonográfia).

Ami pedig a kezdetet illeti, különösen R. Várkonyi Ágnesnek a magyar pozitivisták történetírásáról írott monográfiája és saját kutatásunk alapján úgy gondolom, hogy ez a kezdet nagyjából a múlt század negyvenes éveire tehető (amikor például Lónyai Menyhért Comte-

ot ismerteti), amikor a pozitivizmus fogalmai, látásmódja, törvénykereső aspirációi fellelhetők Kemény Zsigmond, Szontágh Gusztáv, Kossuth Lajos stb. munkáiban. Ehhez képest, mondjuk, Tessedik Sámuel és Berzeviczy Gergely olyan előfutárféle helyzetben van a magyar szociológiatörténeten belül, mint Montesquieu az egyetemesen belül.

Még egy megjegyzés kívánkozik az elmondottakhoz. Saád József hangsúlyozza, hogy a magyar szociológiatörténetben viszonylag hiányoznak az egyetemes szociológiatörténet szempontjából is releváns „paradigmatikus jelentőségű” elméletek. Hiába mérhető Eötvös, Pulszky stb. munkássága európai mércével, ahogy a kortársak is értékelték, nincs esélyük arra, hogy a „nagy elméletek” közé kerüljenek. Ez tény, nincs mit vitatkozni rajta. Legfeljebb azon érdemes eltöprengeni, hogy mihelyt egy Mannheim vagy Polányi Károly végleg külföldre került, miért volt képes „paradigmateremtővé” válni. Mi lett volna Eötvösből, ha Párizsba telepszik át, Pulszkyból, ha Londonban marad (miután apja emigrált a szabadságharc után, s ő ott járt középiskolába), vagy Somló Bódogból, ha (mint Malinowski) a London School of Economics tanárává vált volna? Ennek a kérdésnek a boncolgatása messzire vezetne, ezért itt csak azt a határozott benyomásunkat szeretnénk kifejezni, hogy ami az eredetiséget illeti az elméletben, az elmúlt húsz évben immár intézményesült, professzionizálódott és végül mára „megállapodott diszciplínaként” működő magyar szociológiában nemigen található annyi eredetiség, mint – találmra kiragadva – Pulszky történeti társadalomtanában, Somló Bódog gazdasági antropológiájában, Horváth Barna szinoptikus jogelméletében, Szabó Ervin „revizionista” marxizmusában, Erdei magyar társadalomrajzában, Bibó István történet-szociológiai víziójában.

Volt tehát itt egy történet, egy magyar szociológiatörténet, amely megírható lett volna, illetve íratott és íratik. Ahhoz azonban, hogy ez a történet legitimálódjék a szakmán belül, hogy tehát ez a történet a szakma társas identitásának alkatrészévé váljék, végbe kellene mennie az Alexander által posztpozitivistának nevezett fordultnak. Talán ennek előjele volt a már fentebb emlegetett heves vita a *Replikában*, ahol az „interpretatív szociológia” harsonái megreszkettették a pozitivisták empirizmus Jerikó-falait. S ha egyszer e falak leomlottak, s elkezdődik a professzionális szociológusok részéről történeti identitásuk újraértékelése, nos, akkor talán a magyar szociológiatörténet művelője is befogadást nyerhet az „igazi” szociológusok közé.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alexander, Jeffrey C. (1982): *Theoretical Logic in Sociology*. London: Routledge and Kegan Paul.
Aron, Raymond (1967): *Les étapes de la pensée sociologique*. Paris: Gallimard.
Lash, Scott (1989): *Sociology of Postmodernism*. Routledge.
Moksony Ferenc (1993): Hozzászólás Csepeli György és Wessely Anna „A közép-európai szociológia kognitív esélye” című tanulmányához. In *Replika* 9–10.
Parsons, Talcott (1977): *Social Systems and the Evolution of Action Theory*. New York és London: The Free Press.
Polányi, Michael (1964): *Science, Faith, and Society*. Chicago és London: The University of Chicago Press.
Polányi Mihály (1994): *Személyes tudás*. Budapest: Atlantisz.
Róbert Péter (1992): A közép-európai szociológia változatai és a versenyképesség. Gondolatok Csepeli György és Wessely Anna írása ürügyén. In *Replika* 1–2.